

Women in the Medieval Monastic World, ed. Janet Burton, Karen Stöber, Turnhout 2015, Brepols, ss. 377

Jak zaznaczają we wstępie redaktorki tomu, badania nad żeńskim monastycyzmem w średniowiecznej Europie pozostawały zwykle w cieniu studiów nad monastycyzmem męskim. Zmiana, jaka dokonała się w tym obszarze badawczym, wynika z ewolucji w podejściu do problematyki kobiecej; zaczęto dostrzegać również, że klasztorów żeńskich nie należy traktować jedynie jako odpowiedników monastycznych ośrodków męskich, lecz z powodu ich specyfiki można im przypisać cechy szczególne. Kobiety nie tylko uczestniczyły w życiu religijnym, ale także współtworzyły je od czasów starożytnych, biorąc aktywny udział w tworzeniu nowych zakonów i nowej religijności. Zaangażowanie kobiet w życie monastyczne zaowocowało szeroką gamą kobiecych zgromadzeń o bardzo zróżnicowanym charakterze.

Recenzowany tom stanowi zbiór studiów o charakterze interdyscyplinarnym, poświęconych różnorodnym aspektom omawianego zagadnienia w wielu regionach Europy — na Półwyspie Iberyjskim, w Italii, Galii, na obszarach anglosaskich oraz w Irlandii, Danii i Szwecji, Rzeszy, Siedmiogrodzie oraz Niderlandach. Artykuły mają wieloraki charakter, zarówno jeśli chodzi o przyjętą metodologię, jak i temat, zakres oraz dziedzinę badań. Część z nich dotyczy klasztorów jednej reguły, część zaś skupia się na wspólnotach różnych reguł w obrębie danego obszaru geograficzno-politycznego. Na potrzeby niniejszej recenzji przedstawię zawartość tomu, dzieląc ją według wybranych przeze mnie wątków tematycznych, które wyróżniają publikowane teksty.

Jako pierwszą grupę artykułów wyodrębniłabym teksty poruszające problem znaczenia ideowego fundacji klasztorów żeńskich, zarówno monarszych, jak i arystokratycznych. Tom otwiera artykuł autorstwa Gregorii Cavero Dominguez dotyczący przemian zachodzących w funkcjonowaniu klasztorów rodowych między X a XII w. na obszarze północnej Hiszpanii. Analiza materiału pozwala badaczce pokazać dokonującą się, zróżnicowaną regionalnie transformację tych wspólnot — od tradycyjnych klasztorów rodowych, silnie związanych z rodem fundatora, do wspólnot przyjmujących wzorzec benedyktyński i cysterski.

Problemu podobnych przemian, tym razem na terenie północnej Galii, dotyczy artykuł Michèle Gaillard. Koncentruje się on na kwestii reguły, zgodnie z którą funkcjonowały wspólnoty, i wpływu na jej wybór możliwych oraz monarszych rodów między VII a IX w. Autorka wybiera cztery spośród galijskich klasztorów tego okresu (Faremoutiers-en-Brie, Remiremont, Nivelles oraz Chelles). Na ich przykładzie prezentuje najpierw wpływ św. Kolumbana i jego uczniów w VII w. na kształt monastycyzmu żeńskiego, jednocześnie zwracając

uwagę na wpływ rywalizacji pomiędzy poszczególnymi rodami na kształt zasad życia, jakimi kierowały się wspólnoty, i ich znaczenie w ideowym krajobrazie arystokracji galijskiej. Następnie przedstawia przemiany związane z reformami podejmowanymi przez Karolingów w IX w., ale także — na przykładzie dobrze naświetlonych źródłowo dalszych losów Remiremont — dalsze losy tych klasztorów. W interesujący sposób wywodzi, że utracenie silnego związku z pierwotnymi fundatorami i przejście pod opiekę władców karolińskich nie powodowało podupadania klasztorów; przeciwnie — zyskiwały one na znaczeniu, bogaciły się i stawały się ważnymi ośrodkami modlitewnego wsparcia władzy monarszej.

Obok kwestii związanych ze znaczeniem ideowym fundacji władców oraz możliwych pojawia się w tomie problem relacji pomiędzy klasztorami żeńskimi a społecznościami regionalnymi. Temat ten porusza Anna Rapetti, skupiając się na ukazaniu charakteru weneckich klasztorów żeńskich między X a XII w. i przeciwstawiając się popularnej tezie o niechętnym podejściu społeczności tego miasta do nowych nurtów pobożności. Badaczka prezentuje czytelnikowi profil zarówno wspólnot najstarszych, znajdujących się w samym centrum miasta i pełniących istotną funkcję w ramach wspólnoty (San Zaccaria oraz San Lorenzo), jak i tych, które powstawały na peryferiach, w obrębie wysp Laguny Weneckiej — mniejszych, benedyktyńskich i cysterskich. Wskazuje na żywy udział kobiet w życiu religijnym, ich aktywne zaangażowanie w jego reformę (w duchu kluniackim lub cysterskim) i wyraźne dążenie do instytucjonalizacji zasad życia, zwracając jednocześnie uwagę na rozmaite czynniki wpływające na rozwój bądź spadek popularności fundacji — ekonomiczne, polityczne, społeczne, religijne, a także geograficzne.

Z kolei Carmen Florea przedstawia problematykę żeńskich klasztorów zakładanych w późnym średniowieczu w przestrzeni miejskiej na obszarze Siedmiogrodu, analizując ich powstawanie z perspektywy regionu i jego specyfiki, a jednocześnie w odniesieniu do stosunku samych ośrodków centralnych zakonów do przyjmowania i sposobu życia kobiet we wspólnocie. Ponieważ na tym obszarze tradycyjne reguły występowały w ograniczonym stopniu, Autorka skupia się na zakonach mendykanckich — przede wszystkim dominikankach oraz tercjarkach. Analizując przypadki późnośredniowieczne z tego obszaru, zwraca uwagę na interesującą prawidłowość, zgodnie z którą do grona tych pierwszych dołączały głównie kobiety młodsze, które nigdy nie wychodziły za mąż i których życie za murami klasztoru było silnie określone przez klauzurę, pokutę i modlitwę, do drugich zaś osoby starsze, wdowy, często przekazujące swoje dobra na rzecz wspólnot zakonnych, które także w bardzo ograniczonym stopniu kontaktowały się ze światem, prowadząc ascetyczny tryb życia.

Kolejne zagadnienie poruszane przez autorów tomu dotyczy opieki duszpasterskiej (*cura monialium*), szczególnie ważnej z punktu widzenia badań nad monastycyzmem żeńskim, który wymagał obsługi i wsparcia ze strony duchownych. Artykuł Briana Goldinga porusza ten problem na przykładzie dwunasto- i trzynastowiecznej Anglii. Autor skupia się na wskazaniu duszpasterskiej roli biskupów, ale przede wszystkim na mniej oficjalnych aspektach

ich relacji z mniszkami — takich jak zapewniane im wsparcie, więzy przyjaźni czy kierownictwo duchowe. Te elementy opieki — w przekonaniu Goldinga — są przez badaczy niedoceniane w porównaniu z kwestiami zamykającymi się w formach strukturalnych i instytucjonalnych. Bierze zatem na warsztat świadectwa przypadające na okres, kiedy znaczenie oficjalnych relacji między mniszkami a biskupami osłabło w związku z przejmowaniem odpowiedzialności za wspólnoty żeńskie przez męskie zakony. Jest to przede wszystkim korespondencja, będąca wyrazem nawiązywanych przez konkretnych biskupów — często jeszcze przed ich wyświęceniem — szczególnych relacji z mniszkami. Analiza ta pozwala mu ukazać interesujący aspekt budowania więzi duchowych oraz kierownictwa, jakie duszpasterze oferowali kobietom. Opisywani duchowni to jednak postaci wyjątkowe — większość biskupów ograniczała się jedynie do wypełniania niezbędnych obowiązków w stosunku do żeńskich wspólnot monastycznych.

Z innego punktu widzenia problem opieki duszpasterskiej — na terenie Anglii i Walii — podejmuje Janet Burton, skupiając się z kolei na szerszym problemie zależności żeńskich klasztorów od męskiej władzy (zarówno przedstawicieli zakonu, jak i biskupów). Szczególną uwagę poświęca mniejszym klasztorom cysterskim. Mechanizmy kontroli i sprawowania władzy uznaje Autorka za kwestię kluczową, kształtującą życie codzienne, a nawet tożsamość wspólnoty; prezentuje ją, przedstawiając kolejne formy sprawowania władzy (wizytacje, przeniesienia, interwencje w wybory opatki). Ich analiza pozwala badaczce wykazać jej skoncentrowanie głównie w rękach biskupich, a nie zakonnych, ale także aspiracje samych zakonnicy do skupiania autorytetu i kontroli we własnych rękach.

W tomie pojawia się także temat przynależności do rodziny zakonnej oraz jej znaczenia dla tożsamości wspólnot. Interesuje on badaczy przede wszystkim w kontekście społeczności cysterskiej, która długo wstrzymywała się przed formalnym przyjęciem kobiet do zakonu. Guido Carboni stawia sobie za cel przebadanie fundacji/inkorporacji klasztorów do społeczności Cîteaux oraz stopniowego budowania tożsamości cysterskiej tych wspólnot w północnych Włoszech. Porusza on ważny problem przynależności klasztorów do rodziny cysterskiej, zwracając uwagę na fakt, że niejednokrotnie proces przekształcenia grupy nie doprowadzał do pełnego przyjęcia tożsamości tego zakonu. Analizując materiał źródłowy, prezentuje bogaty obraz wspólnot monastycznych, spośród których większość przyjęła i w różny sposób adaptowała ideały cysterskie już na dalszym etapie swojego istnienia. Skupiając się na problemie budowania nowej tożsamości, badacz patrzy na zagadnienie przede wszystkim z perspektywy omawianych klasztorów włoskich, nie zaś z centrum, jakim było Cîteaux. Pozwala mu to dostrzec trudności, na które napotykały wspólnoty żyjące często w odmiennych uwarunkowaniach. Podporządkowanie się cysterskim regułom życia okazywało się dla nich niejednokrotnie drogą niełatwą.

W nieco inny sposób problem cysterskiej tożsamości klasztorów żeńskich w Danii i Szwecji podejmuje Brian Patrick McGuire na przykładzie Roskilde, Slangerup, rugijskiego Bergen oraz Vrety. Rozpoczynając od postawienia

podobnego pytania o moment, w którym dokonuje się włączenie klasztoru do wspólnoty Cîteaux, analizuje następnie zachowane świadectwa, wskazujące na związki między męskimi klasztorami cysterskimi a omawianymi w tekście wspólnotami oraz inne świadectwa dowodzące przynależności do tego zakonu. Opisuje jednocześnie znaczenie, jakie osiągały, zyskując silne poparcie decydentów, zarówno świeckich, jak i duchownych. Jednocześnie — powołując się na przykłady z obszaru Jutlandii — pokazuje, że kobiety o znaczącej pozycji w społeczeństwie potrafiły w zdecydowany sposób walczyć o zastąpienie już powstałych klasztorów męskich żeńskimi.

W tomie znajdziemy także artykuł poświęcony problemowi tożsamości klarysek, który omawia Núira Jornet-Benito z perspektywy pierwszych ich klasztorów w Katalonii. Ujmując problem w szerszym kontekście charakteru i znaczenia ruchów mendykanckich oraz zaangażowania kobiet w ich rozwój, a także podkreślając szczególne znaczenie franciszkanów na Półwyspie Iberyjskim, zapoznaje czytelnika z sytuacją żeńskiej gałęzi zakonu, która na tym obszarze pielęgnowała szczególne tradycje o bezpośrednim związku między katalońskimi wspólnotami a uczennicami założycielki. Problem ten badaczka prezentuje, skupiając się szczególnie na omówieniu funkcjonowania barcelońskiego klasztoru św. Antoniego i św. Klary.

Ostatnia grupa rozpraw koncentruje się na analizie roli klasztorów w przestrzeni geograficzno-społecznej oraz znaczenia studiów nad kulturą materialną dla badań nad monastycyzmem żeńskim. Tracy Collins podejmuje ten problem, rozpatrując przykład irlandzki w ujęciu archeologicznym. Rozważania oparte na przykładzie założenia budowlanego opactwa św. Katarzyny (rozmieszczenie pomieszczeń, pochówki, artefakty), na obszarze którego prowadziła badania, uzupełnia omówieniem charakteru i specyfiki klasztorów żeńskich na tym obszarze: reguły, obecność wspólnot mieszanych czy specyficzny typ klauzury. Podkreśla też znaczenie odrębności funkcji pełnionych przez klasztory żeńskie i męskie. Odmienność trybu życia i prac, które podejmowały mniszki, a zarazem dość duża swoboda poruszania się i aktywność zakonnice irlandzkich sprawia, że świat monastycyzmu żeńskiego zarówno w wymiarze intelektualnym, jak i materialnym stanowi rzeczywistość odrębną od męskiego, a proste zestawianie tych dwóch światów — w przekonaniu badaczki — prowadzić może do mylnych wniosków.

Artykuł Michaela Cartera skupia się na sztuce i architekturze cysterskiego klasztoru Swine, przedstawionego w kontekście panoramy żeńskiego monastycyzmu cysterskiego na terenie Yorkshire. Badacz analizuje rozplanowanie, architekturę, wyposażenie, gotycko-renesansową ornamentykę i znaczenie wpływów obcych; przedstawia także rolę patronatu rodzin i postaci związanych z klasztorem oraz pozycję i znaczenie przełożonych. Na przykładzie Swine pokazuje, że dzięki donacjom udawało się utrzymać klasztor, a nawet wzbogacać fundację o nowe elementy architektury i sztuki, chociaż same wspólnoty zakonne nie były szczególnie zamożne.

Z kolei Erin L. Jordan prezentuje problem funkcjonowania i znaczenia przestrzeni w żeńskich klasztorach cysterskich na obszarze Niderlandów, opierając

się przede wszystkim na materiale dyplomatycznym, który — jak zauważa — daje duże możliwości dla analizy „relacji między płcią (gender), przestrzenią i monastycyzmem w średniowieczu”¹. W artykule pokazuje, że klasztory żeńskie nie stanowiły wcale mniej atrakcyjnego celu dla donatorów świeckich, a obecność męskich przedstawicieli duchowieństwa nie świadczyła o niewielkim znaczeniu mniszek w przestrzeni religijnej. Wskazują na to choćby silne związki nawiązywane przez donatorów ze wspólnotami zakonnymi, którym dawali oni wyraz zarówno za życia, jak i myśląc o swoim losie po śmierci. Dobitym przykładem są w tym wypadku pochówki w kościołach, niejednokrotnie w obrębie chóru przeznaczonego dla mniszek, będące wyrazem znaczenia, jakie przypisywano ich modlitwom. Nie należy zatem postrzegać podziałów przestrzeni w obrębie kościołów przeznaczonych dla wspólnot żeńskich jako wykluczających, a ich modlitw jako mniej znaczących z punktu widzenia społeczeństwa średniowiecznego.

Anne Müller przedstawia natomiast problem symbolicznego znaczenia przestrzeni klasztoru żeńskiego w szerszym kontekście. Podkreśla znaczenie, jakie dla badań nad tą problematyką miałyby interdyscyplinarne podejście do tematu, przy wykorzystaniu zarówno tekstów pisanych, jak i analizy architektury, rozplanowania klasztorów, rozwijającej się w nich sztuki; elementy te mają znaczenie nie tylko materialne, ale także odzwierciedlają relacje społeczne, kontakty ze światem zewnętrznym, praktyki religijne. Autorka skupia się na przedstawieniu przestrzeni klasztoru, rozpoczynając od zaprezentowania znaczenia klauzury, porządku panującego wewnątrz klasztoru, definiowania relacji wewnątrz wspólnoty, granic (fizycznych i symbolicznych) w obrębie jego murów. Dotyka też ważnego problemu porównywania przestrzeni klasztorów wspólnot męskich i żeńskich — dokładna analiza rozmieszczenia, znaczenia i symboliki poszczególnych pomieszczeń oraz różnych zadań, jakie stały przed wspólnotami pokazuje, że tego typu porównań należy dokonywać z większą niż się to do tej pory czyniło ostrożnością.

Ostatni artykuł autorstwa Matthiasa Untermanna skupia się na jednym elemencie związanym z przestrzenią klasztorną, a mianowicie miejscu chóru w kościołach funkcjonujących przy konwentach żeńskich na obszarze Niemiec. Na przykładach klasztorów rozmaitych reguł do XIV w. prezentuje różne umiejscowienie chórów, dostęp do nich oraz elementy oddzielające przebywające tam mniszki od świeckich oraz duchownych, pokazując funkcjonowanie i swobodę wyboru różnych rozwiązań.

Publikację zamyka tekst Hedwig Röckelein o zupełnie innym charakterze, przedstawiający rozwijający się projekt cyfrowy — dostępną w sieci bazę danych zbierającą informacje na temat klasztorów żeńskich w Europie (FemMoData). Ambicją autorów projektu jest zawarcie w niej wszystkich domów powstałych

---

¹ „Such documents provide an opportunity to explore the relationship between gender, space and monasticism in the Middle Ages, particularly as it pertained to Cistercian nuns”, E.L. Jordan, *Pro remedio anime sue. Cistercian Nuns and Space in the Low Countries*, s. 281.

pomiędzy rokiem 400 a 1550. Röckelein demonstruje osiągnięcia oraz plany dalszego rozwoju projektu.

Recenzowany tom stanowi interesujący zbiór różnych ujęć i problemów związanych z monastycyzmem żeńskim w Europie Zachodniej, ale również pokazuje, jak wielki jest wciąż potencjał tych badań. Klasztory żeńskie często badane były w odniesieniu do swoich odpowiedników męskich. Autorzy omówionych artykułów udowadniają, że niejednokrotnie takie założenie prowadzić może do mylnych wniosków. Niniejsza publikacja stanowi zatem propozycję odejścia od tradycyjnego ujęcia. Wiele problemów musi zostać podjętych na nowo; inne były do tej pory niewystarczająco doceniane. Należy mieć nadzieję, że rozwój tych badań zaowocuje w niedalekiej przyszłości powstaniem publikacji o podobnym charakterze, omawiającej problem monastycyzmu żeńskiego na obszarze Europy Środkowej, którego w niniejszej pracy stanowczo zabrakło.

*Anna A. Dryblak
(Warszawa)*